AUI, secţiunea III e, Lingvistică, tomul LVIII, 2012

Lexiconul de la Buda, primul dicţionar modern al limbii române

Gheorghe CHIVU

Universitatea Bucureşti,
Academia Română

I. Lexicografia românească anterioară epocii Şcolii Ardelene[1], ilustrată cel mai adesea prin glosare, de obicei de mică întindere, tradiţională şi foarte puţin diferenţiată prin forma textelor cunoscute, era strict subordonată unor scopuri practice: învăţarea unor limbi străine de către vorbitori de limbă română sau, mai rar, deprinderea cuvintelor sau expresiilor de bază ale limbii noastre de către străini (predominant misionari apuseni), respectiv crearea unor instrumente de lucru utile traducătorilor din şi în limbile de cultură ale epocii: slavona (cel mai adesea), dar şi latina sau neogreaca. Subordonate strict acestor obiective şi depărtîndu-se rar de modele, primele noastre glosare se bazau în principal pe echivalenţe lexicale. Plurisemantismul era astfel rar ilustrat, locul desfăşurării unor glose multiple fiind luat cel mai frecvent de perechi sinonimice constituite în intrări diferite.

Excepţiile de la acest sistem de structurare a textelor şi, implicit, de la funcţiile amintite sînt rare, iar raritatea face ca respectivele glosare, numite uneori impropriu lexicoane sau chiar dicţionare, să fie cu atît mai valoroase.

Mă gîndesc, în ordine cronologică, la *Dictionarium valachico-latinum,* primul „dicţionar" românesc original de la mijlocul veacului al XVII-lea[2], destinat, cu certitudine nu învăţării limbii latine prin intermediul românei, ci prezentării structurii şi caracteristicilor vocabularului românesc folosit de locuitori din zona Caransebeşului, inclusiv prin unele dintre componentele sale vorbite mai puţin consemnate în scris sau printr-un incipient vocabular de tip ştiinţific[3]. Mă refer nu atît la argou, ilustrat prin numai cîteva cuvinte, cît la extrem de cuprinzătoarea listă

[1] Pentru prezentarea celor mai vechi scrieri de tip lexicografic cunoscute în spaţiul românesc, vezi în primul rînd Mircea Seche, *Schiţă de istorie a lexicografiei române,* I, Bucureşti, 1966, p. 7-16 şi Ion Gheţie, în *Istoria lingvisticii româneşti,* coord. Iorgu Iordan, Bucureşti, 1978, p. 13-17.

[2] Manuscrisul, descoperit de B. P. Hasdeu în fondurile Bibliotecii Universităţii din Pesta, datat multă vreme la sfîrşitul secolului al XVII-lea sau chiar la începutul veacului următor, a fost alcătuit, după cum arată filigranele hîrtiei, cândva în jurul anului 1650. Vezi pentru aceasta Gh. Chivu, ***Anonymus Caransebsiensis*** *– manuscris românesc de la mijlocul secolului al XVII-lea,* în „Limbă şi literatură", I-II, 2003, p. 26-27.

[3] Vezi detalii în studiul introductiv la *Dictionarium valachico-latinum. Primul dicţionar al limbii române,* Ediţie de Gh. Chivu, Bucureşti, 2008, p. 58-62.

BDD-A1646 © 2012 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:04:52 UTC)

de plante şi de pomi fructiferi[4], singulară în scrisul vechi românesc şi superioară, prin componenţă şi diversitate, lucrărilor similare întocmite în epocă în zona Transilvaniei şi în Ungaria[5].

Am apoi în vedere din ce în ce mai bine cunoscutul *Lexicon latin-român* datorat lui Teodor Corbea *(Dictiones latinae cum valachica interpretatione)*[6], surprinzător deopotrivă prin numărul foarte mare de intrări (peste 37 000 de cuvine-titlu latineşti), prin bogăţia sinonimică de excepţie sau prin inventarul extrem de bogat de împrumuturi latino-romanice şi de creaţii lexicale, multe de tip neologic, aflate nu o dată la prima şi chiar la unica atestare în limba română.

Nu pot fi, în sfîrşit, ignorate cea mai veche listă de nume româneşti de plante, alcătuită imediat după 1700 de un călugăr trăitor la Bistriţa, mănăstirea din nordul Olteniei[7], ce a avut un interes evident pentru denumirile etnobotanice, şi primul glosar românesc de neologisme, ataşat de Dimitrie Cantemir *Istoriei ieroglifice,* nu pentru a pune bazele unei prime terminologii ştiinţifice, nici pentru a întocmi un

---

[4] Gh. Chivu, *Nume de plante în* ***Dictionarium valachico-latinum,*** în *Limba română. Controverse, delimitări, noi ipoteze*, I, Bucureşti, 2010, p. 333-340.

[5] După cum remarca Alexandru Borza, atunci cînd a inventariat (în studiul *Nume româneşti de plante în vocabulare şi dicţionare din secolele al XVII-lea – al XVIII-lea,* publicat în „Cercetări de lingvistică", Cluj, III, 1958, p. 199-218) denumirile populare extrase de colectivul care pregătea materialul pentru elaborarea *Dicţionarului etnobotanic*, „în dicţionarul Anonimului se află 233 de astfel de nume" (în realitate 253), mai multe decît în Lexiconul Marsilian sau în glosarul slavo-român alcătuit de un călugăr de la mănăstirea Bistriţa din nordul Olteniei imediat după anul 1700 şi chiar decât în foarte cuprinzătorul manuscris intitulat *Dictiones latinae cum valachica interpretatione,* datorat lui Teodor Corbea, lucrări lexicografice aproape contemporane cu *Dictionarium valachico-latinum*. Anonimul din Caransebeş, atent la realitatea lingvistică a zonei în care trăia, iar nu aflat sub presiunea unui model cult pe care ar fi dorit să-l transpună în limba română, s-a dovedit a fi astfel, cum remarca acelaşi Al. Borza, „un cunoscător de plante şi de numiri populare mai bun ca Fabricius, Melius şi Beythe", cei trei botanişti maghiari ai epocii. Cărţile alcătuite de Juhász Melius (*Herbarium az fáknak, füveknek nevekröl, etc.* Cluj, 1578), de István Beythe (*Stirpium nomenclator Pannonicus*, Cluj, 1582) şi de Fabricius Basilius Szikszovianus (*Nomenclatura seu Dictionarium latino-hungaricum,* Debrecen, 1590; Bartfa, 1630), dar şi lucrarea lexicografică celebră datorată lui Albert Szenczi Molnár (*Lexicon latino-graeco-hungaricum,* Nürnberg, 1604; Hanau, 1611; Heidelberg, 1621; Frankfurt, 1644), pe care autorul bănăţean al dicţionarului românesc a cunoscut-o cu siguranţă, conţin mai puţine nume de arbori, plante, flori şi, lucru semnificativ pentru zona de alcătuire a lexiconului, incomparabil mai puţine nume de soiuri de pomi fructiferi.

[6] Textul a fost studiat şi editat de Alin-Mihai Gherman, în volumul Teodor Corbea, *Dictiones latinae cum valachica interpretatione,* [Cluj-Napoca], 2001.

[7] Vezi Moses Gaster, *Chrestomatie română,* I, Bucureşti – Leipzig, 1891, p. 355-357, şi Magdalena Georgescu, *Cea mai veche listă cu nume româneşti de plante,* în „Limba română", XXX, 1981, nr. 1, p. 13-21. Textul este păstrat în ms. rom. BAR 2456 (filele 52^{v} şi 72^{v}).

BDD-A1646 © 2012 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:04:52 UTC)

prim dicţionar românesc de specialitate, ci pentru a ajuta la mai buna şi corecta înţelegere a textului primului roman original scris în limba noastră.

*

Înnoirea lexicografiei româneşti din punctul de vedere al tiparului utilizat în alcătuirea scrierilor reprezentative, dar mai ales din acela al concepţiei care a stat la baza selecţiei inventarului lexical şi al destinaţiei acestor scrieri s-a produs, faptul fiind bine cunoscut lexicologilor şi istoricilor scrisului vechi românesc, sub influenţe iluministe, cu precădere în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea şi în primele decenii de după 1800.

În jurul anului 1759 a fost astfel prefigurat (fără a se şti dacă proiectul iniţial a fost totuşi realizat)[8] primul dicţionar românesc unilingv de tip explicativ, cu realizarea căruia fuseseră însărcinaţi, de către Petru Pavel Aaron, Grigore Maior şi Silvestru Caliani. Sînt redactate apoi la mijlocul secolului al XVIII-lea (iar nu transpuse sau adaptate după modele străine, cum se întîmplase constant în secolele anterioare) tot mai numeroase lexicoane bi- şi plurilingve[9], unele dintre acestea punînd alături de română limbi mai puţin abordate anterior în domeniu, precum germana, sîrba, turca sau franceza. Apar de asemenea acum, în structurări incipiente, lexicoane de tip etimologic, cîteva fragmente păstrate din acestea (cum este cel reflectat în secţiunea a II-a, intitulată *Exemplurile,* din *Observaţiile* lui Paul Iorgovici) fiind menite să ofere modele de îmbogăţire a lexicului nostru literar prin utilizarea „vorbelor de rădăcină", moştenite adică din latină, descoperite în româna vorbită în epocă de către savanţi cunoscători ai istoriei limbii şi culturii româneşti. Sînt alcătuite de asemenea, chiar dacă uneori doar ca proiect sumar ilustrat, dicţionare unilingve, unele reflectînd intenţia de a colecta, „pentru cărturari", diverse neologisme, iar altele (precum ampla *Condică a limbii rumâneşti* datorată lui Iordache Golescu, aspirînd la poziţia de „cel dintâi dicţionar explicativ complet al limbii române"[10]. Reproducerilor de intrări din lexicoane precedente (dicţionarele se făceau şi atunci din dicţionare), completate cu lexeme culese din limba vorbită, încep să li se alăture, tot mai frecvent în această epocă, cuvinte extrase din texte, inovaţie şi ea întru totul remarcabilă, la fel ca înregistrarea, într-o redactare lexicografică din ce în ce mai complexă a cuvintelor polisemantice, alături de

[8] Identificarea acestui text cu *Lexicon compendiarium Latino-Valachicum,* manuscrisul bihorean păstrat la Kalocsa, ridică, în opinia mea, multe semne de întrebare. Vezi Gh. Chivu, *Un dicţionar puţin cunoscut:* ***Lexicon compendiarium latino-valachicum***, în SCL, XXXIX, 1988, nr. 6, p. 471-476; cf. Alin-Mihai Gherman, *Studiu introductiv,* în Grigore Maior, *Institutiones linguae Valachicae. Lexicon compendiarium Latino-Valachicum,* I, Alba Iulia, 2001, p. V-XXXII.

[9] Vezi pentru unele dintre acestea, redactate în Banat în deceniile de mijloc ale veacului al XVIII-lea, Gh. Chivu, *Două lexicoane bănăţene din prima jumătate a secolului al XVIII-lea,* în *Floarea darurilor. In memoriam Ion Gheţie,* Bucureşti, 2006, p. 169-284.

[10] Mircea Seche, *op. cit.,* I, p. 69.

BDD-A1646 © 2012 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:04:52 UTC)

sensurile de bază a unora dintre sensurile secundare[11]. Iar difuzarea prin tipar, tot mai frecventă în special în Transilvania după 1780, asigură o mai bună difuzare a informaţiei şi creşte eficienţa lucrărilor lexicografice, devenite tot mai des instrumente ştiinţifice[12], nu doar texte cu finalitate didactică[13].

*

Noutăţile cele mai numeroase, concentrate într-o singură lucrare lexicografică, pot fi însă descoperite abia în *Lexiconul românesc-latinesc-unguresc-nemţesc* tipărit în anul 1825, dicţionar cunoscut în mod curent drept *Lexiconul de la Buda*.

Este bine ştiut că în anii 1822 şi 1823, „din orânduiala" lui Ioan Bobb, apăruse la Cluj un *Dicţionar rumânesc, latinesc şi unguresc* în două volume, scris integral cu litere latine şi utilizînd în partea românească ortografia etimologizantă, fapt ce răspundea perfect direcţiilor culturale ale momentului. Cele două volume impuneau prin mărime (ambele tomuri însumau 1238 de pagini) şi implicit prin foarte bogatul inventar lexical[14], chiar dacă (sau tocmai pentru că) între formele-titlu figurau şi multe regionalisme.

Lexiconul de la Buda, tipărit într-un singur volum, în care, alături de forma-titlu, scrisă etimologizant, apare echivalentul acesteia în grafie chirilică (înseşi *Prefaţa* şi *Dialogul pentru începutul limbei română întră nepot şi unchi* sînt tipărite pe două coloane, cu litere latine, respectiv cu grafia tradiţională), s-a impus însă atît atenţiei intelectualilor din prima jumătate a secolului al XIX-lea[15], cît şi, ulterior, savanţilor care au studiat lexicul limbii române[16] şi evoluţia lexicografiei

[11] Pentru înregistrarea acestor ultime inovaţii în lexicoanele alcătuite de Ion Budai-Deleanu, vezi sinteza dată de Mircea Seche, în *op. cit.,* I, p. 25-26.

[12] În 1783, Benkö József a tipărit prima listă cu nume de plante care interesează şi limba română (textul a fost editat de Ion Coteanu, *Prima listă a numelor româneşti de plante,* Bucureşti, 1942), încercarea sa fiind continuată, în 1791, de sibianul P. Sigerius (vezi Mircea Seche, *op. cit.*, I, p. 24).

[13] Lexicoanele bilingve tipărite de Mihail Strilbiţki, în 1789 (*În scurtă adunare a numelor după capetile ce s-au aşezat, în doauo limbi, întru folosul celor ce vor vrea a învăţa limba rusească şi mldovenească*), de Clemens Andreas, în 1821 (*Kleines walachisch-deutsch und deutsch-walachisches Wörterbuch*), şi de Ioan Molnar, în 1822 (*Vocabularium nemţesc şi românesc*), erau în fapt dicţionare-anexă ale unor manuale.

[14] După o evaluare modernă (Mircea Seche, *op. cit.,* I, p. 29), lucrarea cuprinde circa 11 000 de forme-titlu.

[15] Ion Heliade Rădulescu aminteşte *Lexiconul* în prefaţa *Gramaticii româneşti* tipărite la Sibiu, în 1828 (în ediţia publicată de Valeria Guţu Romalo, la Bucureşti, în 1980, menţiunea se află pe p. 557).

[16] *Lexiconul românesc-latinesc-unguresc-nemţesc* a fost utilizat de A. T. Laurian şi I. C. Massim pentru redactarea *Dicţionarului limbei române.* Acelaşi text a fost apoi sursă importantă pentru cele două serii ale *Dicţionarului* academic *al limbii române,* spre deosebire de lucrarea apărută „din orînduiala" lui Ioan Bobb.

BDD-A1646 © 2012 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:04:52 UTC)

româneşti[17]. Iar Lazăr Şăineanu, evaluînd dezvoltarea filologiei noastre, aprecia chiar că *Lexiconul budan* a fost primul nostru dicţionar modern[18].

II. Care au fost argumentele ce au determinat această atitudine faţă de tipăritura din 1825, în defavoarea aceleia apărute cu doi ani mai devreme, cel puţin în aparenţă mai cuprinzătoare[19] şi mai adecvată direcţiei latiniste a culturii româneşti (prin tipărirea integrală cu alfabet latin şi grafie etimologizantă)?

A fost oare determinantă încadrarea textului în prima serie de lucrări normative programatice imaginate şi realizate la începutul epocii moderne a culturii noastre de reprezentanţii Şcolii Ardelene? (*Lexiconul* se alătură primei noastre gramatici normative alcătuite după model latinesc, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, apărută la Viena, în 1780, şi, după o consistentă revizuire, la Buda, în 1805, şi primului îndreptar ortografic pentru scrisul românesc de tip etimologizant, *Orthographia romana sive latino-valachica*, tipărit la Buda, în 1819.)

Au avut importanţă difuzarea externă a lexiconului şi cunoaşterea, respectiv utilizarea lui de către mari lingvişti europeni (între care Friedrich Diez şi Bartholomeus Kopitar[20])?

Sau înseşi redactarea, tipul cuvintelor selectate (cu gîndul la unificarea modernă a limbii literare, nu la regionalizarea ei) şi structura textului au fost apreciate, ştiut fiind, de asemenea, că *Lexiconul românesc-latinesc-unguresc-nemţesc* a fost prima lucrare colectivă din istoria lingvisticii româneşti, rodul unei prelucrări îndelungi („în cursul a trizeci şi mai multor ani”, cum se scrie chiar pe foaia de titlu), prelucrare datorată unor personalităţi recunoscute ale primei noastre mişcării culturale moderne? (Forma primă a *Lexiconului,* întocmită de Samuil Micu[21], a devenit în timp un dicţionar cvadrilingv, ce a beneficiat apoi de revizia şi de îmbogăţirea efectuate de Vasile Coloşi, Ioan Corneli şi Petru Maior[22], această

[17] Vezi în primul rînd Mircea Seche, *op. cit.,* I, p. 28-33. Cf. Ion Gheţie, în *Istoria lingvisticii româneşti,* Bucureşti, 1978, p. 32.

[18] Lazăr Şăineanu, *Istoria filologiei române,* ediţia a II-a, Bucureşti, 1895, p. 184.

[19] La o evaluare atentă, nu textul tipărit sub patronajul lui Ioan Bobb are mai multe intrări, ci acela apărut la Buda, în cadrul căruia sînt inregistrate, în cele 771 de pagini, circa 12 000 de cuvinte-titlu (cf. I. Şiadbei, *Lexicografia română şi istoria cuvintelor,* în LR, VI, 1957, nr. 6, p. 17; Mircea Seche, *op. cit.,* I, p. 29).

[20] Vezi detalii la Mircea Seche, *op. cit.,* I, p. 33.

[21] *Dictionarium valachico-latinum* al lui Samuil Micu era gata în primă redactare în 1801, iar în 1805 el fusese deja transformat într-un *Dictionarium latino-valachicum.* Samuil Micu avea însă, foarte probabil, încheiată lucrarea înainte de 1800, de vreme ce autorii *Lexiconului de la Buda* considerau că textul tipărit în 1825 a fost rodul unei activităţi de peste trei decenii. Vezi în sprijinul acestei plasări în timp şi listele de termeni cuprinse în *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* încă din ediţia publicată în 1780, la Viena.

[22] Învăţatul ardelean, autor principal al *Lexiconului,* a lucrat ca revizor al cărţilor româneşti imprimate de Tipografia Crăieştei Universităţi din Pesta din 1809 pînă în 1821.

BDD-A1646 © 2012 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:04:52 UTC)

ultimă formă apărînd, în 1825, sub redacţia lui Ioan Theodorovici şi Alexandru Teodori[23].)

Răspunsurile ce pot fi date acestor întrebări doar aparent retorice sînt uşor de anticipat, chiar dacă *Lexiconul de la Buda* face parte din categoria vechilor noastre scrieri ştiinţifice şi culturale adesea citate, dar foarte rar citite cu atenţie.

*

Lexiconul rumânesc-latinesc-unguresc-nemţesc din 1825 este, în mod indiscutabil, primul nostru dicţionar normativ. Am desigur în vedere în primul rînd normarea ortografică făcută în spiritul scrisului etimologizant, scris ale cărui principii fuseseră simplificate şi moderate faţă de forma dată, la finele secolului al XVIII-lea, de către Samuil Micu[24]. Grafia cuvintelor-titlu era astfel menită nu doar să indice originea latină a multor cuvinte (termenii cu alte origini erau scrişi, normal, analogic), ci şi să faciliteze unificarea formală a limbii noastre de cultură. (Scrisul chirilic, fonologic în esenţă, menţinea diferenţele fonetice existente între variantele literare regionale, aflate încă în uz în interiorul marilor provincii istorice româneşti.) Aceeaşi grafie asigura însă şi unitatea morfologică sau lexicală a scrisului literar, prin păstrarea intactă (fără alternanţe) a radicalului în cadrul paradigmelor şi în cadrul familiilor de cuvinte. (A se vedea, de exemplu, grafiile *cunóscere*, faţă de *cunoscu, cånesce* faţă de *cåne, cånescu* sau *românesce*, faţă de *românu, românescu.*) Normarea morfologică era asigurată, de altfel, în primul rînd prin indicarea, după modelul lexicografiei latineşti, a formelor de bază: genul, singularul şi pluralul la substantive (de exemplu „casă, *f. pl.* căsi"), genul şi numărul la adjective (de exemplu „bunu, *f.* -ă, *pl.* -ni, *f.* -ne"), forma de indicativ prezent 1 singular, cea de infinitiv şi de participiu la verbe („vĕdu, -dére, -dzutu"). Normarea ortoepică apare şi ea, pentru prima dată într-o lucrare lingvistică românească, în acest scop fiind folosită grafia cu litere chirilice, plasată după indicaţiile de bază privitoare la forma-titlu (de exemplu „sîntu, a fi, fostu. **сѫнт, а фи, фост**", „şésespredzéce. **шѣсеспрезѣче**").

Normarea ortografică implica desigur şi încercarea de impunere a unor grafeme specifice limbii române, pe care învăţaţii le-au căutat decenii la rînd. Mă refer nu atît la *ce, ci* şi *ge, gi* pentru *č,* respectiv *ğ* (de exemplu *cerbice, cina, gemu, ginere*) sau la *che, chi* şi *ghe, ghi* pentru k´, g´ (*chematu, chiae*; *ghemu, ghindura*), sugerate în epocă de contactul intens cu scrisul italienesc, ci la *ş* şi *ţ,* impuse tîrziu, dar notate frecvent în dicţionarul din 1825 cu valoarea actuală (*şésedzeci, şi; ţérå, ţi*

[23] Vezi pentru contribuţia fiecăruia dintre aceştia la realizarea dicţionarului, Mircea Seche, *op. cit.*, I, p. 30-31; Sámuel Domokos, *Tipografia din Buda. Contribuţia ei la formarea ştiinţei şi literaturii române din Transilvania la începutul secolului al XIX-lea,* Gyula, 1994, p. 37-42, 74-82.

[24] O primă simplificare a acestui sistem ortografic fusese făcută de Gh. Şincai, în ediţia din 1805 a cunoscutelor *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae.* Vezi pentru aceasta, Mircea Zdrenghea, ***Elementa linguae** la 200 de ani,* în ediţia Samuil Micu, Gheorghe Şincai, *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae,* Cluj-Napoca, 1980, p. XII-XIII.

BDD-A1646 © 2012 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:04:52 UTC)

şi altele), chiar dacă nu ca grafeme pe deplin constituite, ci doar ca variante contextuale pentru *s(+i)*, respectiv *t(+i)*.

*

Lexiconul de la Buda este de asemenea primul nostru dicţionar explicativ, deoarece în mod constant sensurile cuvintelor, ordonate cel mai adesea în filiaţie logică (iarăşi o inovaţie demnă de reţinut), sînt indicate în paginile sale nu doar prin sinonime, ci adesea prin autentice definiţii lexicografice. În cadrul articolului *casă* citim, de exemplu, două explicitări semantice: „1. se inţelegu tóte chiliile quóte sůntu suptu unu acoperişu", respectiv „2. una dentrǒ quéle mai multe quare se aflå subtu unu acoperişu, adeq: chilie". Iar sub intrarea *césu*, aflăm, ca definiţie pentru sensul de bază, „1. tèmpu séu a 24 parte din dzi", iar pentru indicarea unuia dintre sensurile secundare, „2. unélta qué aretătore de tèmpu".

*

Lexiconul românesc-latinesc-unguresc-nemţesc este apoi, în măsura în care „cheia" originii latineşti a cuvintelor nu era dată chiar de grafia formelor-titlu, şi primul nostru dicţionar etimologic care a văzut lumina tiparului ca lucrare independentă.

S-a scris mult despre prezenţa unor etimoane latineşti la finele mai multor articole din cadrul tipăriturii apărute în 1825, dar s-a scris şi mai mult şi din păcate inadecvat despre „sacrificarea conştientă a adevărului ştiinţific"[25] făcută de autorii etimologiilor incluse în *Lexiconul de la Buda* (Ioan Corneli, dar mai ales Petru Maior), în „încercarea de a fixa cu orice preţ o origine latină unui număr de cuvinte a căror etimologie era alta"[26], adică despre purism.

S-a constatat astfel că *babă* nu provine din it. *babbo, boală* din lat. *debole*, *bob* din lat. *faba*, *ceti* din lat. *recito*, iar *clopot* nu este urmaşul termenilor latineşti *clocca, campana* sau *clango*[27], seria împrumuturilor româneşti din vechea slavă, din slavonă sau din limbile slave moderne, considerate greşit elemente lexicale moştenite din latină sau împrumuturi romanice, putînd fi uşor amplificată cu *arminden* (presupus descendent din lat. *alimentale*), *becisnic* (presupus descendent din lat. *imbecilis*), *blid* (raportat la sp. *plato* sau la it. *piato*), *clădi* (presupus descendent din lat. *collatum*), *curvă* (presupus descendent din lat. *curvus*), *dobîndă* (presupus descendent din lat. *do abunde* sau din *divendo*), *drag* (presupus descendent din lat. *dirigo*), *grădină* (raportat la it. *giardino*), *grozav* (raportat la it. *grossolano*), *ispită* (presupus descendent din lat. *expeto*), *iute* (presupus descendent din lat. *leviter*), *lacom* (raportat la it. *leccardo*), *leac* (presupus descendent din lat. *lax, -cis*), *obeadă* (presupus descendent din lat. *orbile*), *ovăz* (presupus descendent din lat. *avena*), *pomeană* (presupus descendent din sintagma lat. *post manes*), *război* (presupus descendent din lat. *bellum*), *sfînt* (presupus descendent din lat. *sanctus*),

[25] Mircea Seche, *op. cit.*, I, p. 33.
[26] Ion Gheţie, în *Istoria ştiinţelor în România. Lingvistica*, Bucureşti, 1975, p. 31.
[27] *Ibidem*, p. 30-32.

BDD-A1646 © 2012 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:04:52 UTC)

slugi vb. (presupus descendent din lat. *servio*)*, vişină* (raportat la it. *visciola*)*, vorbă* (raportat la lat. *vox* şi la it. *voce*)*, zbor* (presupus descendent din lat. *ex volo*) şi altele.

Mai multe cuvinte de origine maghiară (al căror corespondent unguresc, prezent în dicţionar, ar fi fost foarte uşor de luat ca punct de referinţă) sînt considerate şi ele descendente ale unor termeni latineşti sau romanici: *alac* (explicat prin lat. *alica*), *alean* (explicat prin lat. *alienus*), *bai* (explicat prin lat. *bellum*), *copîrşeu* (explicat prin lat. *cooperio*), *fărtaiu* (explicat prin lat. *quartarius*), *lepedeu* (considerat diminutiv al unui descendent din lat. *laquear*), *marfă* (pus în relaţie cu it. *merce*), *samă* (explicat prin lat. *summa*).

Iar exemple de raportări greşite la diverşi termeni latineşti sau romanici pot fi extrase şi din seria cuvintelor preluate de română din turcă (*alaiu* este explicat prin lat. *aula*; *băcan* este raportat la sp. *bobonero*; *cilibiu,* la it. *ceriuolo*; *mahramă* este explicat prin lat. *membrana*) sau din aceea a elementelor considerate de specialişti ca provenind din substrat (*abure* este pus în descendenţa lat. *vapor, baltă* este pus în relaţie cu sp. *balza, bălaur* este explicat prin lat. *bellua, bălos* este pus în relaţie cu it. şi sp. *bavoso, bealã* 'animal sălbatic' este explicat, ca şi *bălaur,* prin lat. *bellua, brad* este explicat prin lat. *abiete, bucur* este explicat prin lat. *vigore* sau prin it. *bon cuore*, iar *buză* este explicat prin lat. *basium*).

Constituie oare exemple de tipul celor anterior selectate dovezi certe de „sacrificare conştientă a adevărului ştiinţific"[28], în "încercarea de a fixa cu orice preţ o origine latină unui număr de cuvinte a căror etimologie era alta"[29]?

Dacă luăm în considerare etimoanele astăzi cunoscute şi ideile formulate în majoritatea studiilor consacrate mişcării iluministe transilvănene, răspunsul este desigur afirmativ, *Lexiconul de la Buda* părînd a ilustra în modul cel mai clar purismul de care au fost acuzaţi, în repetate rînduri, primii savanţi latinişti. Iar anumite „concordanţe" dintre explicaţiile privind originea pretins latinească sau romanică a unor cuvinte, consideraţii formulate de diverşi reprezentanţi ai mişcării, pun în evidenţă, dacă nu o influenţă reciprocă, cel puţin o atitudine identică în interpretarea aceloraşi fapte de limbă.

Ne referim, spre exemplu, la indicarea, exact ca în *Lexiconul budan,* a unor cuvinte de bază latineşti sau romanice (chiar dacă forma presupusului etimon latin este, uneori, alta) pentru *beteag*, pentru *coajă*, pentru *iubi*, pentru *sicriu* sau pentru *şindilă* "şindrilă" şi de către Ion Budai-Deleanu[30], August Treboniu Laurian şi Ioan C. Massim[31], sau de către Timotei Cipariu[32].

---

[28] M. Seche, *op. cit.*, I, p. 33.
[29] Ion Gheţie, *op. cit.*, p. 31.
[30] Vezi *Prefaţie* la *Lexiconul românesc-nemţesc,* în Ion Budai-Deleanu, *Scrieri lingvistice*, Ediţie de Mirela Teodorescu, Bucureşti, 1970, p. 172-173, şi, recent, în Ion Budai-Deleanu, *Opere*, Ediţie de Gh. Chivu şi Eugen Pavel. Studiu introductiv de Eugen Simion, Bucureşti, 2011, p. 667-668.
[31] *Dicţionarul limbei române,* Bucureşti, 1871-1877, s.v.

BDD-A1646 © 2012 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:04:52 UTC)

Petru Maior, autorul celor mai multe etimologii incluse în *Lexiconul de la Buda,* după cum arată nu doar citarea frecventă în cadrul articolelor a lucrării sale consacrate ortografiei româneşti (abreviată curent *Orthogr.*), ci şi identitatea majorităţii soluţiilor şi explicaţiilor etimologice din dicţionar cu cele existente în opera tipărită sub numele său în 1819[33], urmărea însă un alt scop decît etimologii moderni. În prefaţa la *Orthographia romana sive latino-valachica una cum clavi*, reluată fără nici o modificare în dicţionarul apărut în 1825, se spune explicit: „Dum igitur in hoc opusculo subinde ajo, hanc vel illam vocem a certa dictione Latina, aut Italica, Hispanica et forte Gallica proficisci, non id innuere volo quod eam vocem Valachi adoptaverint ex docta lingua Latina, aut praelaudatis Dialectis, sed communionem sive cognationem duntaxat indigito" [Cînd pe parcursul acestei lucrări zic că un cuvînt sau altul pleacă de la un anumit cuvînt latin, italian, spaniol şi, poate, francez, nu vreau să dau de înţeles că românii au adoptat acel cuvînt din limba latină literară sau din sus-pomenitele limbi, ci invoc numai comuniunea sau înrudirea] (p. VIII)[34].

În *Lexiconul de la Buda*, indicaţiile privitoare la originea cuvintelor se subordonează deci etapei numite în istoria ştiinţei etimologice „etimologia – origine", bazată pe metoda comparativă[35], etapă specifică începutului de secol XIX.

Petru Maior, ca şi ceilalţi reprezentanţi ai Şcolii Ardelene şi apoi ai mişcării latiniste academice, bazîndu-se pe cunoştinţele lor de limbă latină şi pe datele oferite de limbile romanice importante, aplicau în consideraţiile lor etimologice, cu limitele impuse de nivelul atins în epocă de ştiinţa limbii, un principiu valabil şi astăzi: apropierea formală a doi termeni (judecată din perspectiva acţiunii legilor de evoluţie fonetică şi a accidentelor fonetice, în trecerea de la latină la română) şi concordanţa lor semantică[36]. Comparaţia cuvintelor furniza astfel probe în favoarea „înrudirii" sau a „comuniunii" lor, adică a descendenţei din acelaşi etimon îndepărtat.

---

[32] Vezi *Elemente de limba română după dialecte şi monumente vechi,* Blaj 1854, p. 60, 61, 64, în Timotei Cipariu, *Opere,* I, Bucureşti, 1987, p. 212, 213.

[33] O contribuţie importantă la redactarea informaţiilor privitoare la originea unor cuvinte pare să fi avut şi Ioan Corneli (vezi M. Seche, *op. cit.*, I, p. 31 nota 3).

[34] Ideea este reluată în paragraful 15 al cărţii: „Vreau să atrag foarte insistent atenţia (ceea ce am indicat şi în *Prefaţă*) că atunci cînd zic că cutare cuvînt românesc porneşte de la vreun cuvînt latin sau italian, nicicum nu înţeleg prin aceea că acel cuvînt românesc îşi trage originea din limba latină sau italiană ..., ci vreau numai să arăt comuniunea sau înrudirea". În ambele citate am preluat traducerea dată textului latin în crestomaţia alcătuită de Florea Fugariu cu titlul *Şcoala Ardeleană,* II, Bucureşti, 1983, p. 457, 470-471.

[35] Vezi pentru detalii Marius Sala, *Introducere în etimologia limbii române*, Bucureşti, 1999, p. 15, 17.

[36] Pentru detalii asupra acestor două principii şi pentru erorile făcute în aplicarea lor în secolul al XIX-lea, vezi Marius Sala, *op. cit.*, p. 9-14.

BDD-A1646 © 2012 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:04:52 UTC)

Era aceasta o formă a etimologiei indirecte, menită să completeze, pentru cititorii dicţionarului budan, informaţiile oferite de ortografia etimologizantă. „Cheia" ortografică fusese de altfel prima modalitate prin care „cele ascunse a rădăcinei cuvintelor se deşchid (adecă mod de a cunoaşte rădăcina cuvintelor româneşti)", cum se precizează în *Prefaţa* volumului tipărit la Buda în 1825 (p. 4)[37]. Iar pentru acest motiv, numeroase cuvinte din *Lexicon*, a căror origine latinească era evidentă[38], nu au nici o indicaţie etimologică. Selectăm, dintr-o listă extrem de cuprinzătoare, cuvinte ca: *avea, bunătate, cap, corn, da, domn, dormi, faţă, frunză, frupt, lînă, părea, poartă, rază, undă, vedea* sau *viu.*

Atenţi doar la spaţiul romanic (dacă facem abstracţie de cîteva trimiteri la forme greceşti, consideraţiile etimologice fac referire numai la „un anumit cuvânt latin, italian, spaniol şi, poate, francez"[39]), autorii *Lexiconului de la Buda* au apelat deci la etimologie pentru a argumenta suplimentar, acolo unde grafia etimologizantă nu sugera aceasta, originea latinească a unor cuvinte româneşti.

Componenta etimologică a ultimei lucrări importante a Şcolii Ardelene, concordantă în concepţie şi limite de aplicare cu stadiul atins de ştiinţa etimologiei atît în spaţiul românesc, cît şi pe plan european, a fost deci o modalitate de argumentare şi de explicitare a originii latine a unor cuvinte din vocabularul de bază al limbii române[40].

*

Deschis, în aparenţă surprinzător, dacă nu înţelegem corect scopurile culturale şi lingvistice ale Şcolii Ardelene, spre vocabularul neologic de cultură generală, iar nu spre calcuri, cum argumentase, în 1799, în prima lucrare de lexicologie scrisă în limba română, Paul Iorgovici[41], *Lexiconul de la Buda* a consemnat şi a pus, în sfîrşit, în circulaţie, în forme identice sau foarte apropiate de cele consacrate de româna

[37] Titlul lucrării consacrate de Petru Maior, în 1819, ortografiei etimologizante este, cum se ştie, „*Orthografia romana sive latino-valachica* una cum clavi, qua penetralia originationis vocum reserantur". Iar în *Dialog pentru începutul limbei română întră nepot şi unchi,* republicat şi el ca anexă a *Lexiconului de la Buda,* învăţatul ardelean nota: „De cîte ori mi s-au întîmplat mie de, îndoindu-mă de vrun cuvînt, oare latinesc este, cît l-am scris cu slove sau litere latine, îndată cu strălucire i se văzu latina lui faţă ..." (p. 72-72).

[38] Multe dintre ele fuseseră folosite, în ediţia din 1805 a *Elementelor,* pentru ilustrarea capitolului intitulat *De formandis Daco-Romanis Vocibus ex Latinis,* prima lucrare de fonetică istorică tipărită în spaţiul românesc.

[39] Petru Maior, *Orthographia romana sive latino-valachica,* p. VIII. (Preluăm, ca şi în citatele anterioare, traducerea dată fragmentului în crestomaţia intitulată *Şcoala Ardeleană,* II, p. 457.)

[40] Vezi pentru detalii studiul nostru *Este* ***Lexiconul de la Buda*** *un dicţionar etimologic?*, în volumul *Limba română, limbă romanică. Omagiu acad. Marius Sala la împlinirea a 75 de ani*, Bucureşti, 2007, p. 61-65.

[41] Paul Iorgovici, *Observaţii de limba românească*, Buda, 1799. (Textul a fost editat de Doina Bogdan-Dascălu şi Crişu Dascălu, în 1979, la Timişoara, prefaţa volumului fiind semnată de Ştefan Munteanu.)

BDD-A1646 © 2012 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:04:52 UTC)

literară modernă, foarte multe neologisme, şi astăzi uzuale. Citǎm dintre numeroasele exemple posibile pe *adeverinţă, bal, canapeu, delicat, examen, execuţie, fantasie, galant, hanseatic, invenţie, larvă, modă, noveale* ‘gazete’, *odora, pompos, regulă, securitate, taxă, umbrelă* şi *visită*[42]. Autorii acestei importante lucrări lexicografice româneşti, în care nu doar concepţia lingvistică, ci şi „aparatul ştiinţific se afla la nivelul celor mai bune lucrări similare contemporane”[43], au urmărit, deci, programatic nu cantonarea, prin promovarea unor regionalisme, în normele literare locale, ci unificarea şi înnoirea prin modernizare neologică a vocabularului literar. (Se poate observa uşor din unele exemple anterior citate că neologismul romanic era promovat şi atunci cînd în română existau „vorbe de rădăcină”, moştenite adică din latină, constatarea arătînd că principiile formulate în 1799 de către Paul Iorgovici pentru îmbogăţirea vocabularului literar prin calc fuseseră practic abandonate.)

*

III. Lucrare normativă în plan ortografic, ortoepic, morfologic şi lexical, ce a pus în evidenţă pe de o parte dezvoltarea limbii noastre de cultură şi apropierea ei marcată de modernitate, iar pe de alta evoluţia gîndirii lingvistice româneşti (sau mai degrabă adecvarea primelor principii latiniste la realităţile românei literare din deceniile de început ale veacului al XIX-lea), *Lexiconul rumânesc-latinesc-unguresc-nemţesc* se dovedeşte a fi într-adevăr, cum nota acum mai mult de un secol Lazăr Şăineanu[44], primul nostru dicţionar modern.

Cercetarea sa atentă va scoate cu siguranţă la lumină şi alte aspecte încă necunoscute sau doar eronat interpretate, pe deplin lămuritoare asupra locului ocupat de această remarcabilă lucrare lexicografică în dezvoltarea şi promovarea limbii române literare.

Bibliografie

Borza, Alexandru, *Nume româneşti de plante în vocabulare şi dicţionare din secolele al XVII-lea – al XVIII-lea,* în „Cercetări de lingvistică”, Cluj, III, 1958, p. 199-218.

Budai-Deleanu, Ion, *Opere,* Ediţie de Gh. Chivu şi Eugen Pavel. Studiu introductiv de Eugen Simion, Bucureşti, 2011.

Budai-Deleanu, Ion, *Scrieri lingvistice*, Ediţie de Mirela Teodorescu, Bucureşti, 1970.

Cheie, Paulina, *Neologismul de origine latino-romanică în* ***Lexiconul de la Buda***, în LR, XXXII, 1983, nr. 3, p. 206-215.

[42] Vezi alte exemple la Paulina Cheie, *Neologismul de origine latino-romanică în* ***Lexiconul de la Buda***, în LR, XXXII, 1983, nr. 3, p. 206-215. Iar pentru răspîndirea unora dintre neologismele citate în textele epocii, vezi N. A. Ursu, Despina Ursu, *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare (1760-1860),* II, Iaşi, 2006, III, partea I şi partea a II-a, Iaşi, 2011.

[43] M. Seche, *op. cit.,* I, p. 30.

[44] Lazăr Şăineanu, *Istoria filologiei române, loc. cit.*

BDD-A1646 © 2012 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:04:52 UTC)

Chivu, Gheorghe, ***Anonymus Caransebsiensis*** *– manuscris românesc de la mijlocul secolului al XVII-lea*, în „Limbă şi literatură", I-II, 2003, p. 26-27.

Chivu, Gheorghe, *Două lexicoane bănăţene din prima jumătate a secolului al XVIII-lea,* în *Floarea darurilor. In memoriam Ion Gheţie,* Bucureşti, 2006, p. 169-284.

Chivu, Gheorghe, *Este* ***Lexiconul de la Buda*** *un dicţionar etimologic?*, în *Limba română, limbă romanică. Omagiu acad. Marius Sala la împlinirea a 75 de ani*, Bucureşti, 2007.

Chivu, Gheorghe, *Nume de plante în* ***Dictionarium valachico-latinum,*** în *Limba română. Controverse, delimitări, noi ipoteze*, I, Bucureşti, 2010, p. 333-340.

Chivu, Gheorghe, *Un dicţionar puţin cunoscut:* ***Lexicon compendiarium latino-valachicum***, în SCL, XXXIX, 1988, nr. 6, p. 471-476.

Dictionarium valachico-latinum. Primul dicţionar al limbii române, Ediţie de Gh. Chivu, Bucureşti, 2008.

Domokos, Sámuel, *Tipografia din Buda. Contribuţia ei la formarea ştiinţei şi literaturii române din Transilvania la începutul secolului al XIX-lea,* Gyula, 1994.

Gaster, Moses, *Chrestomatie română,* I, Bucureşti – Leipzig, 1891

Georgescu, Magdalena, *Cea mai veche listă cu nume româneşti de plante,* în „Limba română", XXX, 1981, nr. 1, p. 13-21.

Gherman, Alin-Mihai, *Studiu introductiv*, în Grigore Maior, *Institutiones linguae Valachicae. Lexicon compendiarium Latino-Valachicum,* I, Alba Iulia, 2001, p. V-XXXII.

Iordan, Iorgu (coord.), *Istoria lingvisticii româneşti*, Bucureşti, 1978.

Iorgovici, Paul, *Observaţii de limba românească*, Buda, 1799. Ediţie de Doina Bogdan-Dascălu şi Crişu Dascălu, prefaţă de Ştefan Munteanu, Timişoara, 1979.

Sala, Marius, *Introducere în etimologia limbii române*, Bucureşti, 1999.

Seche, Mircea, *Schiţă de istorie a lexicografiei române,* I, Bucureşti, 1966.

Şăineanu, Lazăr, *Istoria filologiei române,* ediţia a II-a, Bucureşti, 1895.

Ursu, N. A., Despina Ursu, *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare (1760-1860),* II, Iaşi, 2006, III, partea I şi partea a II-a, Iaşi, 2011.

BDD-A1646 © 2012 Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza"
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.34 (2026-11-14 00:04:52 UTC)